

Eestipärases kirjaviisis võrukeelsed imemuinasjutud

Võromaa rahva jutusõ I. Immejutusõ. Koostanud Urmas Kalla, toimetanud Kaile Kabun. Võru: Võru Instituut, 2025. 280 lk.

Urmas Kalla on produktiivne raamatute koostaja: tema nimega tööde rivvi jäävad võru kõnekäände tutvustav „Elävä-neelähtjä haard hõngu” (2014), „Võru-eesti eksitussõnastik” (2019) ja „Võru-keelseid vanasõnu” (2020). Pärast „Kalõvi-poja” (2022) tõlkimist on ta nüüd kokku seadnud võru muinasjuttude antoloogia esimese osa. Eesti Rahvaluule Arhiivis talletatud *jutusõq*, võru muinasjutud, on heaks lugemiseks igale võru keele kõneleja ja õppijale – on ju seal alal sõnu ja ütlemisi, mis XXI sajandi võrukese üha eestistuvast kõnepruugist kadunud, ja vormeleid, mille järgi tunnistada muinasjutu isevärki laadi ja jutustamise moodi.

Võru muinasjuttude kogumiku esimene osa ilmus keele staatuse mõttes vastuoksuslikku keskkonda. Samal ajal kui maailma keelekäsiraamatud pühendavad lõunaeesti keeltele terveid peatükke¹ ja 121 rahvusvahelise fennougristika kongressil osalejat kirjutas alla pöördumisele,

¹ H. Plado, L. Lindström, S. Iva, Võro South Estonian. – The Uralic Languages. (Routledge Language Family Series.) Toim D. Abondolo, R-L. Valijärvi. London: Routledge, 2023, lk 386–432. <https://doi.org/10.4324/9781315625096-9>; K. Pajusalu, Seto South Estonian. – The Oxford Guide to the Uralic Languages. (Oxford Guides to the World's Languages.) Toim M. Bakró-Nagy, J. Laakso, E. Skribnik. Oxford: Oxford University Press, 2022, lk 367–379. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198767664.003.0021>

milles palutakse võtta kasutusele meetmed lõunaeesti keele kaitseks ja riiklikuks tunnustamiseks,² virub meedias ikka väiteid, kuidas lõunaeesti keel(t)e (taas)eraldamine eesti keelt pisendab³ ja eestlust ründab.⁴ Tahes-tahtmata kuulutab võrukeelse antoloogia ilmumine: „Me oleme olemas!” Seda enam, et imemuinasjuttude antoloogiad, milles on avaldatud ka võrukeelseid muinasjutte, on kõigile lugeda juba 2009. aastast.⁵

Sõsara pää lillipoti seen ja uibu juurõ alt põrguhe

Võrukeelsete imemuinasjuttude antoloogia ülesehitus on selge ja lihtsasti mõistetav. Raamatu koostaja eessõnast (lk 3–8) leiab teavet nii võru keele talletamise ja staatuse kui ka tehtud töö käigu, põhimõtete ja sihtide kohta. Eesti ja võru imemuinasjuttude antoloogiat kõrvutab viimase koostaja Kalla raamatu eessõnas: „Varrõmb om võrokiilsit jutussit ilmunu tiidüsvälläandin (säälhulgan nimetedün antoloogian), a noidõ jaos om tiidüslin täpsüs olnu tähtsämb võro keele täpsüsest. [---] Tuu poolõst om seo välläännõ tõistmuudu: tä taht

² S. Iva, Avalik pöördumine lõunaeesti keele kaitseks. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, 10. X 2025. <https://keel.ut.ee/et/uudis/avalik-poordumine-lounaeesti-keele-kaitseks>

³ A. Merilai, Hennoste keeletegu. – Sirp 21. II 2025, lk 8.

⁴ U. Sutrop, Mis siis järgmiseks, hakkame kirvega ka eesti rahvust ja riiki poolitama? Meie murded ei ole omaette keel. – Eesti Päevaleht 14. IV 2025. <https://epl.delfi.ee/artikkel/120370471/urmas-sutrop-mis-siis-jargmiseks-hakkame-kirvega-ka-eesti-rahvust-ja-riiki-poolitama-meie-murded-ei-ole-omaette-keel>

⁵ Eesti muinasjutud. I:1, I:2. Imemuinasjutud. (Monumenta Estoniae Antiquae V. Fabulae Populares Estonicae I:1, I:2.) Koost, toim R. Järv, M. Kaasik, K. Toomeos-Orglaan. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2009, 2014.

joudupite edesi anda egale Vana-Võromaa nulgalo umast kiilt ütesugumadsõn kiräviiien ja ilma selgide põhaeesti vai tarto kiräkeele mõotuisilda sõnavaran ja grammatikan.” (Lk 3) On kirjeldatud ka põhjaeesti- ja tartupärasuste võru variantide vastu vahetamist ja toonaste kirjaviiisikatsetuste muutmist (lk 5). Raamatut lugenuna võin kiita, et arhiivis talletuvat ei ole toimetatud ülearu: parandatud on eelkõige vorme, mida toonases rahvakeeles kindlasti ei esinenud, kuid mida kaastöölised vastavalt toonastele tavadele ja oma oskustele või nende puudumisele kirja võisid panna. Saatesõnale järgnevad väike nimekiri sõnadest, millel on harilikust võru tarvitusest teistsugune vorm või tähendus (lk 9), ja tabelid võru asesõnade ja nende käänamisega (lk 10–12).

Raamatu sisuks on 75 võrukeelset imemuinasjuttu (lk 13–261). Imemuinasjutule kohaselt võib ühe õunapuu alt otse teed maa alla põrgusse saada (lk 38), teise õunapuu all pudelis vedeleb võlunartse jagav vaim (lk 134). On jutte, mille lapsepõlves muinasjutte sirvinu mingil kujul ära tunneb. Siiski võib tuttavas loos, näiteks Sinihabeme jutus (ATU 312), olla midagi päris *ummamuudu*. „Naane mähk kuld-muna siidiräti sisse ja pand akna pääle, esi kõnd, kai ümbretsõõri sedä olõkit ja värki. Ka tedä kihot himo salakambrehe kaema. Oh hirmus, mis tä siin nägi! Sõsaridõ pää mitmõ muudega paistva timäle vasta. [---] mis nüüd ette võtta vai tetä? Sääll olliva aknidõ pääl mito lilli pottega. Katõ suurõmba lillipoti sisest võtt tä lilli ja mulla vällä, läts ja tõi sõsaridõ pää, katt mullaga häste kinni ja sääd lilli kasuma. [---] Nüüd pand naane uma palvõ mehele ette: „Ma olõ alati sinno tahtmist täütnü; kullõ ka ütškõrd mino palvõt: sõõdamõ mino vanõmbidõ poolõ küllä!” Miis lubas ka toda palvõt täütä. Naanõ pallõl viil, et nii paar lilli pottega võissi vanõmbillõ kingituses viia [---]. Pidolise imehtäse väega

iloside lille üle, mis väümiis kaupmehele kingituses tõi, ja üttese sõs: „Märätse kül nääde juurõ piässi olõma?” Võtva lilli ja mulla päält ärä ja kaupmehe tütärde pää tulõva vällä.” (Lk 68–69)

Iga muinasjutu lõpus on kommentaarid – mõnikord on neid mitukümmend –, mis enamasti näitavad hääldust, mille asemel võiks tarvitada juba välja mõeldud täielikumat ja paremat kirjaviisi, kuid kust võib leida ka seletust ütlejatele, mis tänapäevasele lugejale iseenesest mõista pole (nt „poolõpäämiis – katõ umaniguga talo tööõ poolõ perremiis”, lk 144–145). Samuti seletavad kommentaarid sõna või jutustamise aja konteksti (nt „kakus – arvada, et inemist (innekökkõ pää vai hiussidõ poolõst) nätäs siin nigu kakku vai üükulli”, lk 192–194). Muinasjuttude järel on antud võimalust mööda teavet kaastööliste ja jutustajate eluloo kohta. Jakob Hurda kaastööliste elulugude teave on esilehel kirjutatu järgi Rein Saukalt. Lugusid kirja pannute nimed on trükitud suurtähtedega, jutustajate nimed suurte esitähtedega. Huvitav on elulugude kõrvale lugeda Urmas Kalla kommentaare kaastööliste stiili ja kirjaviisi kohta, mida ta on pidanud toimetama („Nimisõnno mitmusõ märkmises om [Jaan Jakobson – J. V.] võtnu appi *d*-tähe (*umad väsi-niud luud*)”, lk 108), mis on talle lihtsalt mainimist väärt tundunud („Inämb ku tõisi Võromaa üleskirjotajidõ man nakkas Väggit silmä asõsõna *kiä* tarvitaminõ ka elolda asjo kotsilõ”, lk 86) ja mida võib järeldada („II pikkusõn diftongõ ütlesulaminõ (*kaaba, heedänü*) tulõtas miilde Võnnu ja Räpinä kihlkunna kiilt”, lk 122). Sarnaseid väärt kommentaare on Kallal ka jutustajate kohta (nt „Jaan [Hütt – J. V.] ei tarvda kõrdagi sõnna pini”, lk 208). Tore on ka näha, et kui jutustaja elulugude kohta midagi teada pole olnud, on otsitud, kus vallas või külas sellise nimega inimesi elanud on.

Mairi Kaasiku tüübiseletuste (lk 262–273) eel on väike võru-eesti folkloristika-sõnastik. Iga tüüp on struktureeritud sarnaselt. Pealkirjaks on pandud tüübi-number muinasjututüüpide kataloogi ATU⁶ järgi, sellele järgneb teave tüübi levikust Eestis, fookusega Lõuna-Eestil ja sageli ka Setomaal. Tihtipeale saab lugeda „Eestist om korat X töösõndit, noist Y Setomaalt, Võromaalt om Z töösõndit”. Miks Setomaalt üles kirjutatud juttude arv võru muinasjuttude antoloogias oluline on, jääb mulle kui lugejale mõistatuseks. Levi-kule lisaks on kirjeldatud tüübi esinemise variatsioone, kas ja milliste jututüüpidega see koos esines, siis on kommenteeritud antoloogiasse valitud teisendi suhet selle või mõne teise tüübiga (nt „Tuu jago luust, miä om jututüübile päälkirä andnu, om siin puudus” või „Ummamuudu om ka viis, kuis hirmuotsja [---] heitüs tuu pääle, ku naanõ tälle kana puuhu pand. Hariligult tuu asõmõl valõtas mehele magamisõ päält puuhu kallo ni külma vett”, lk 266). Kaldkirjas on toodud viited varem trükis ilmunud variantidele.

Võru muinasjutud on võru antoloogias eestipärasemas kirjaviisis kui eesti antoloogias

Võru Instituut kirjutab raamatu kommentaaris: „Tegu on rahvaväljaandega, mis arhiivitektide esitusviisi poolest taotleb siiski teaduslikku täpsust. Väljaandesse valitud tekstid on avaldatud võimalikult originaaltruult, nende keelt ja kirjaviisi on toimetatud täielikuma võru keele ja parema

loetavuse huvides.”⁷ Juba antoloogia peal-kirjast nähtub, et „täielikuma võru keele ja parema loetavuse huvides” on sealt välja jäänud ometi nii oluline larüngaalklusiil /ʔ/. Seletuseks lõunaestikaugale lugejale: kui eesti keeles on 17 konsonantfoneemi,⁸ siis võru keeles on neid 26.⁹ Võru keeles on lisaks eesti keeleski esinevatele foneemidele veel afrikaadid (ts /ts/), peenen-datud kaashäälikud, millel ei ole eesti keeles vasteid (nt /r/), ja kõrisulghäälik ehk larüngaalklusiil või *hõkk*. Seda hääldava võrukese kohta öeldakse rahvakeeles tihti, et *ta sööb sõnalõpud ära* või *pane seda rõhku sinna lõppu*, mis justkui osutab, et kõrisulghäälikut peetakse ekslikult hääldusnüansiks, mis kuulub ennemini kokku intonatsiooni ja kõnemeloodia kui teiste klusiilide, *k*, *p* või *t*-ga. Kõrisulghääliku pelgaks prosoodianähtuseks pidamisele vihjavad ka kõrisulghäälikuta võru kirjaviisi tarvitajate selgitused sotsiaal-meedias, kus märkimata jätmist põhjendatakse mõnikord paralleelidega eesti väl-detest ja palatalisatsioonist, mida samuti kirja ei panda. Võru kirjakeele reeglite järgi märgitakse larüngaalklusiili *q*-ga ja peenendatud kaashäälikuid ülakomaga tähe järel või kohal. Nii on tehtud 2009. aastal ilmunud eesti imemuinasjuttude antoloogias. Selline kirjaviis on leidnud aga palju negatiivset vastukaja. Käibele on läinud ütlemine *instituudi kiil*, mis võib ütlejati tähendada õigupoolest mida iganes, aga ka *q*-ga kirjapilti. Nii on vastu-kaaluks *q*-le olemas koolkond, kes kõri-sulghäälikut ülakomaga kirjutab: sellises kirjaviisis anti 2022. aastal välja „Kalõvi-poig”, selliselt on larüngaalklusiil märgi-

⁶ H.-J. Uther, The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. I–III kd. (FF Communications 284–286.) Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 2004.

⁷ Võromaa rahva jutusõ I. Võro Instituut. <https://wi.ee/tooted/voromaa-rahva-jutuso-i/>

⁸ E. L. Asu, P. Lippus, K. Pajusalu, P. Teras, Eesti keele hääldus. (Eesti keele varamu II.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016, lk 65.

⁹ H. Plado, L. Lindström, S. Iva, Võro South Estonian, lk 390.

tud väga paljudes arhiivis talletatavates käsikirjalistes muinasjuttudes. Ometi jäeti ka selline märkimisviis mingil põhjusel kõrvale ja eelistati eestipärasit kirjaviisi, mis peenendusi ega kõrisulghäälikut mitte kuidagi ei märgi. „Välläännõ pidi tulõma ilma pehmehüse ja kakkõhelü näütami-seldä kiräviien, nii et ku vastava märgi ka olli originaalin olõman, sõs jäi nuu raamatuhe võtmalda” (lk 3).

Ma ei usu hetkekski, et Võru Instituudi töötajad ei tea kõrisulghääliku ja palatalisatsiooni olulisust võru keele grammatikas. Vaevalt nende kirjutamata jätmisega ka võru keelt sihipäraselt eesti keele poole suunatakse või kellelegi varvastele astuda soovitakse. Pigemini näitab sellise kirjaviisi tarvitamine paradoksaalsel moel suuremeelsust, kuna soostutakse suuremale rahvahulgale – võib-olla ka iseendale – vastuvõetavuse ja meeldivuse nimel oma rikkustest loobuma. Paraku ei saa mina kui lõunaeesti keelte uurija ja võru keele kõneleja ning õpetaja nuditud kirjaviisiga sugugi rahul olla. Ma olen valmis mõistma, mille nõjal *q*-tähte vastustatakse, ja adun, et aktiivsemalt tarvitavad seda toimetamata tekstides 1990-ndail ja hiljem sündinud. Vanemate inimeste kirjutust leiab *q*-d pigem harva. Olu-kord, kus arhiivis talletatud käsikirjades on larüngaalklusiilid ülakomaga märgitud ja Võru Instituudi väljaandes on need „parema loetavuse huvides” kaotatud, on lihtsalt arusaamatu, seda enam, et raamatu koostamisel ja toimetamisel on sellest nähtavasti kõva puudust tuntud. Kuidas muidu seletada joonealuseid märkusi, mis just larüngaalklusiili tähistava *q*-ga põhi-teksti puudulikkude kirjaviisi joone all täien-davad?

Eriti kentsakas näib joonealusele kom-mentaarile viitav number pealkirja „Hir-muotsja vägitüü” taga: jutu lõpus ütleb kommentaar, et pealkiri on mitmuses ja hääldub [vägitüüq] (lk 118–121). On siis

see nüüd kuidagi parem, õigem, esteetili-sem kui lihtsalt *q* (või ülakoma) teksti kir-jutada? Selliseid larüngaalklusiili nõudvaid kohti, kus hääldamisest ja kirjapanemisest tähendus sõltub (*soldan tegi lepitse püssü* 'lepast püssi' või *lepitseq püssüq* 'lepast püssid', lk 148–149; *lats võtt langa üskä* 'lõnga sülle' või *langaq üskä* 'lõngad sülle', lk 255–257), on koos kommenteerimata juhtudega (*tikõ võta su silmä* (lk 63) – kas *silmä* on siin mitmuses või kasutatakse neid ainsuslikult?) kokku kümneid. Lisaks selgele grammatilisele tähenduse eristami-sele on *q*-st puudus ka näiteks hüüatustes ja suunamäärsõnades, kus *q* esineb murdeti erinevalt: näiteks on väga tähtis täpsustus lk 34–35, et *kodu* 'koju' hääldub Vaabina kandi tekstis *koduq*¹⁰ – suurem osa Võru-maad seal sõnas larüngaalklusiili ei häälda ja juba eos ei pea paika põhjendus võru keele kõneleja loomulikust tajust tekstis märkimata *q* hääldamisel, rääkimata veel keele õppijatest.

Tänapäeva keeleolukorras ei hõlbusta klusiili märkimata jätmise kellegi luge-mist. Tuletagem meelde, et selle raamatu üks mõte oli „edesi anda egale Vana-Võromaa nulgalõ umast kiilt”. Praegu valitud kirjaviisi juures lähevad need piir-kondadele omased jooned tihti kaotsi ja see tekitab asjatult vajaduse eripärasid eraldi kommenteerida. Kuidas aga muidu võib lugeja teada, et Räpinas on II vâlte diftongi *i* kadudes naaberhäälikud peenendatuks muutunud? (Näiteks võru kirjakeele *noidõ* 'nonde' on Räpinas *nood'e*.) Joonealused kommentaarid on siin küll originaali-truuks hääldamiseks hädavajalikud, kuid hakivad lugemist. Kui ma lugejana iga sõna

¹⁰ *koduq* 'koju' ei ole iseenesest suunamäär-sõna, aga teistest nimisõnadest erineva sisse-ütleva moodustamise tõttu saab teda selleks pidada. Vanem lõunaeesti vorm, mis praegu-seks pea täiesti kadunud, on *kuuq*, mis on täp-selt eesti *koju* vaste. Võru keeles on levinuim vorm *kodo* ~ *kodu*.

juures raalin, on siin nüüd peenendus või *hõkk*, ei erine see oluliselt eestikeelse (võru keeles ka *kiräkiilse*) teksti jooksvalt võru keelde tõlkimisest. Pean kahe käega alla kirjutama Pulga Jaani 2003. aasta kommentaarile, kui võrukeelne Uma Leht võttis kasutusele kirjaviisi, kus kõrisulghäälikut ega palatalisatsiooni enam ei märgita: „[---] tävveste arusaamalda ja jupp aigu piät mõtlõma, millest jutt käi. Võru keeles säänest kiilt küll kutsu es masnu.”¹¹

Kuigi kirjade järgi erineb võru ime- muinasjuttude antoloogia varem ilmunud eesti omast just põhimõtte poolest võru keele ehedus teaduslikust täpsusest

ettepoole seada, on välja kukkunud nii, et võru antoloogias on nad eestipärasemas kirjaviisis, *ergo* eestipärasemad kui eesti ime muinasjuttude antoloogias. See ei ole kasulik kellelegi. Kõrisulghäälik ja peenendatud konsonandid on võru keele foneemid, see võib meeldida või mitte, aga nende kaotamine teeb võru keelt ainult vaesemaks.

Võru Instituut on andnud välja võimsa sarja tugeva esimese osa, jõudu neile järgmiste kokku seadmiseks! Loodetavasti ei jäeta järgmistest toimetustest peenendusi ja kõrisulghäälikuid välja tühjal põhjusel, et neid esimesse ossa ei pandud.

JANEK VAAB

¹¹ Uma Leht lihtsustas kiräviisi. – Uma Leht, 4. II 2003.